

Module Straatintimidatie

Voortgezet onderwijs

Inhoudsopgave

Module Straatintimidatie

▶ Korte vragenlijst (nul- en eindmeting)	5
▶ Doel van de module	5
▶ Overzicht van de module	6
▶ Sociaal veilig klimaat	6
▶ Eigen ervaringen van leerlingen	7
▶ Triggers en nazorg leerlingen	7
▶ Mogelijke aanvullingen op de lessen	7
▶ Periode na inzet lesmodule Straatintimidatie	7

Overzicht Module Straatintimidatie	9
--	---

Lessen Module Straatintimidatie

▶ Les 1 – Hoe herken ik straatintimidatie?	10
▶ Les 2 – Hoe voel ik me bij straatintimidatie?	17
▶ Les 3 – Hoe kan ik reageren op straatintimidatie?	21
▶ Les 4 – Wat kan ik doen als ik straatintimidatie zie gebeuren?	27

Bijlagen Module Straatintimidatie

▶ Bijlage 1: Les 1 - Casussen in verschillende contexten	33
▶ Bijlage 2: Les 2 - Werkvormen en casussen	35
▶ Bijlage 3: Teamgedrag module Straatintimidatie	37

Module Straatintimidatie

Wat zou het fijn zijn als iedereen, ongeacht uiterlijk, geslacht, beperking, seksuele gerichtheid, genderidentiteit, ras, godsdienst, levensovertuiging of politieke gezindheid zich veilig voelt in de openbare ruimte. Wij zijn allemaal opvoeders en kunnen allemaal een rol spelen door ons modelgedrag en door de bewustwording bij kinderen te vergroten. Niet alleen wat betreft ons eigen gedrag in de openbare ruimte, maar ook in hoe wij een persoon die intimideert en personen die geïntimideerd worden tegemoet kunnen treden.

Op 1 juli 2024 is de nieuwe Wet seksuele misdrijven ingegaan. Deze wet maakt verschillende vormen van seksueel grensoverschrijdend gedrag strafbaar, waaronder seksuele intimidatie in het openbaar. Dit is een belangrijke stap in de bescherming van personen die geïntimideerd worden en in het vergroten van de bewustwording over respectvol gedrag.

De nieuwe wet richt zich vooral op het seksuele aspect van intimidatie. In deze module kijken we naar straatintimidatie in de bredere zin. Het is namelijk een probleem dat veel mensen treft. Denk aan naropen, opdringerig volgen, agressief gedrag of ongewenste opmerkingen die angst of ongemak veroorzaken. Dit gedrag kan ervoor zorgen dat mensen bepaalde routes vermijden, zich onveilig voelen of zelfs hun gedrag aanpassen om confrontaties te voorkomen.

Met deze module willen we straatintimidatie bespreekbaar maken in de klas en leerlingen inzicht geven in wat respectvol gedrag in de openbare ruimte betekent: hoe kunnen we bijdragen aan een samenleving waarin iedereen zich veilig voelt op straat?

Deze module over straatintimidatie is ontwikkeld voor het eerste en tweede leerjaar van het voortgezet onderwijs. In vier mentorlessen leren leerlingen over vormen van straatintimidatie, gevoelens die dit kan oproepen en hoe je op straatintimidatie kunt reageren als iemand die geïntimideerd wordt en als omstander.

Korte vragenlijst (nul- en eindmeting)

Om een beeld te krijgen van de impact van de module Straatintimidatie vragen we u om enkele korte vragen te beantwoorden die slechts een paar minuten in beslag nemen. Dit doen we aan de hand van een korte online vragenlijst voorafgaand aan de module (de nulmeting) en na afloop van de module (de eindmeting).

Klik op de volgende link om de nulmeting in te vullen (drie minuten):

<https://ced.parantion.nl/1p9Js>

Doel van de module

Op een positieve, constructieve manier het gesprek aangaan met leerlingen, om het perspectief op wat we accepteren ten aanzien van straatintimidatie te kantelen en nieuwe normen en handelingsperspectieven aan te bieden.

► Overzicht van de module

De module bestaat uit vier lessen van drie kwartier tot een uur die verdeeld over het schooljaar of achter elkaar kunnen worden ingepland. In de lessen wordt gebruikgemaakt van de uitgangspunten en werkvormen van Vreedzaam. Tevens wordt verwezen naar thema's die in het programma van Vreedzaam aan bod komen, zodat u deze lessen hieraan kunt verbinden. Voel u vrij om de inhoud van de lessen aan te passen wanneer de situatie of uw leerlingen hiertoe aanleiding geven.

- **Les 1: Hoe herken ik straatintimidatie?**
Leerlingen denken na over vormen van straatintimidatie en leren wat dit betekent.
- **Les 2: Hoe voel ik me bij straatintimidatie?**
Leerlingen denken na over wat zij voelen bij straatintimidatie en wat het bij anderen oproept.
- **Les 3: Hoe kan ik reageren op straatintimidatie?**
De leerlingen denken na over hun eigen grenzen en hoe zij kunnen reageren bij straatintimidatie.
- **Les 4: Wat kan ik doen als ik straatintimidatie zie gebeuren?**
De leerlingen denken na over wat zij kunnen doen als zij straatintimidatie zien gebeuren.

► Sociaal veilig klimaat

Om deze thema's bespreekbaar te maken, is een veilig sociaal klimaat van essentieel belang. In de klas moet sprake zijn van een goede verstandhouding tussen de docent en de leerlingen, goede relaties tussen de leerlingen en een goede sfeer in de klas (veiligheid en openheid) waarin de gedragsregels duidelijk zijn. Dit vraagt het volgende van u als docent:

- Voorbeeldgedrag vertonen, door de opgestelde schoolregels en gemaakte klasafspraken zelf voor te leven en dit voorbeeldgedrag ook als zodanig uit te spreken naar de leerlingen.
- Gedrag van leerlingen aansturen, door gewenst gedrag consequent te bevestigen door middel van opstekers en consequent te corrigeren op ongewenst gedrag.
- Regelmatig klasgesprekken voeren over het klimaat in de klas, door met leerlingen te bespreken hoe zij zich voelen in de klas, wat zij en u kunnen doen om het klimaat te verbeteren en welke afspraken jullie hierover met elkaar maken.
- Uzelf duidelijk als vertrouwenspersoon opstellen voor individuele gesprekken met leerlingen over hoe zij zich voelen, door te benadrukken dat leerlingen altijd individueel bij u terecht kunnen wanneer zij zich in de klas onveilig, gepest of geïntimideerd voelen.

In bijlage 3 kunt u ook een overzicht vinden van het teamgedrag dat hoort bij deze module. Het is essentieel om dit overzicht, voordat u met de lessen start, goed door te nemen. Ook kunt u dit overzicht gedurende de module gebruiken om op uw handelen als docent te reflecteren.

► Eigen ervaringen van leerlingen

In de lessen kunnen de leerlingen hun eigen ervaringen met betrekking tot intimidatie delen. Deze handleiding geeft voorbeelden van vormen van straatintimidatie die in de klas besproken kunnen worden. Het is uiteraard ook mogelijk om de casussen van leerlingen centraal te stellen. Als leerlingen hun ervaringen delen, bied dan een luisterend oor, benadruk dat intimidatie niet geaccepteerd wordt, erken de gevoelens van de leerlingen en gebruik de handvatten uit les 3 en les 4 om eventuele handelingsperspectieven te bespreken. Ga na in welke gevallen het verstandig is om er een afdelingsleider, vertrouwenspersoon of ouders bij te betrekken.

► Triggers en nazorg leerlingen

Het thema intimidatie kan bij sommige leerlingen heftige emoties oproepen, vooral als zij zelf eerder te maken hebben gehad met grensoverschrijdend gedrag of geweld. Wees hier alert op tijdens de les. In de PowerPoint-presentatie wordt hier bij iedere les kort aandacht aan besteed, maar als docent speelt u een cruciale rol in het signaleren van reacties en bieden van veiligheid. Geef leerlingen de ruimte om zich terug te trekken als dat nodig is en bied een luisterend oor na afloop. Bespreek waar nodig met de intern begeleider of vertrouwenspersoon of verdere ondersteuning wenselijk is. Verwijs leerlingen indien passend door naar externe hulp, zoals Slachtofferhulp of het jongerenwerk. Zorg ervoor dat leerlingen weten bij wie ze terecht kunnen, ook na de les.

Let ook op uzelf als leerkracht. Het bespreken van straatintimidatie kan confronterend zijn, zeker als u hier zelf ervaring mee hebt. Houd rekening met uw eigen belastbaarheid en bespreek eventuele zorgen of grenzen met uw collega's, de intern begeleider of de vertrouwenspersoon.

► Mogelijke aanvullingen op de lessen

Als straatintimidatie herkenbaar is voor de leerlingen op uw school en u de leerlingen meer hierover wilt leren, kunt u de lessen uitbreiden door ook buiten deze lessenserie aandacht te hebben voor dit thema. Zo kunt u gebruikmaken van de vervolgactiviteiten, de leerlingen opdrachten meegeven voor in de pauzes of na elke les een goed voornemen met de leerlingen formuleren. Ook kunt u kijken naar de mogelijkheden van multidisciplinaire en culturele organisaties die maatschappelijke thema's en taboes bespreekbaar maken door middel van bijvoorbeeld creatieve werkvormen en toneel.

► Periode na inzet lesmodule Straatintimidatie

De vier lessen rondom straatintimidatie vormen het begin van een langer leerproces. In deze lessen hebben leerlingen kennis opgedaan, geoefend met vaardigheden en stilgestaan bij hun eigen rol en grenzen. De weken na de module zijn van groot belang: leerlingen gaan het geleerde toepassen in hun dagelijks leven: tijdens pauzes rondom de school, onderweg naar huis, online of in andere sociale situaties.

Als docent is het belangrijk om alert te blijven op signalen en gedragspatronen. Geef ruimte voor reflectie, moedig gesprekken aan en benoem positief gedrag wanneer leerlingen laten zien wat ze geleerd hebben. Blijf beschikbaar als aanspreekpunt. Door het thema ook na afloop van de lessen levend te houden, draagt u bij aan blijvende bewustwording en versterkt u het sociale veiligheidsgevoel in de klas.

Overzicht

Module Straatintimidatie

Les 1 Hoe herken ik straatintimidatie?

Doel: Herkennen van straatintimidatie en bewustwording van betekenis ervan.

Leskern: De leerlingen denken na over vormen van straatintimidatie en leren wat dit betekent.

Les 2 Hoe voel ik me bij straatintimidatie?

Doel: Reflecteren op de gevoelens die straatintimidatie kan oproepen en een eerste bewustwording van wat straatintimidatie met de ander doet.

Leskern: Leerlingen denken na over wat zij voelen bij straatintimidatie en wat het bij anderen oproept.

Les 3 Hoe kan ik reageren op straatintimidatie?

Doel: Reflecteren op hoe je kunt reageren op straatintimidatie en hoe je hierbij je eigen grenzen kunt aangeven.

Leskern: De leerlingen denken na over hun eigen grenzen en hoe zij kunnen reageren bij straatintimidatie.

Les 4 Wat kan ik doen als ik straatintimidatie zie gebeuren?

Doel: Nadenken over straatintimidatie en wat je kunt doen als je dit ziet gebeuren.

Leskern: De leerlingen denken na over wat zij kunnen doen als zij straatintimidatie zien gebeuren.

Les 1

Hoe herken ik straatintimidatie?

Doel

Herkennen van straatintimidatie en bewustwording van betekenis ervan.

Vorbereiding en materialen

- Open de PowerPoint van les 1.
- Leg papier en pennen klaar, A4 en A3.
- Lees de verschillende casussen in de bijlage van les 1.

Leskern

De leerlingen denken na over vormen van straatintimidatie en leren wat dit betekent.

Voorgestelde lesopbouw

Hieronder vindt u een voorstel voor een agenda. Voel u vrij om hiervan af te wijken indien de situatie of uw klas hiertoe aanleiding geeft.

Agenda

- ▶ **Binnenkomer**
- ▶ **Wat gaan we doen en leren?**
- ▶ **Vormen van straatintimidatie**
- ▶ **Filmpje over straatintimidatie**
  - Casussen
- ▶ **Betekenis van straatintimidatie**
- ▶ **Wat hebben we gedaan en geleerd?**
- ▶ **Afsluiter**

▶ Binnenkomer

Kies een binnenkomer die past bij de les en bij uw groep, bijvoorbeeld:

Gebarentaal

Kies een binnenkomer die past bij de les en bij uw klas, bijvoorbeeld: *Sta op, ga zitten: Laat leerlingen opstaan als het genoemde criterium op hun van toepassing is. Sta op als ...*

- je altijd netjes je huiswerk maakt;
- je weleens te laat komt;
- je van sporten houdt;
- je niet houdt van eten dat je niet kent;
- je andere mensen weleens raar vindt;
- je weleens iemand gepest hebt omdat je hem raar vond;
- je vindt dat je anders bent dan anderen;
- je vindt dat je hetzelfde bent als anderen.

Geef geen oordeel over de antwoorden. Het gaat er niet om of je mij een plezier doet, maar of je voor je mening durft uit te komen, ook als je de enige bent die er zo over denkt. Let op of u leerlingen pas ziet gaan staan als de anderen dat doen. Vraag ze of ze het écht menen. Ondersteun de leerlingen die als (bijna) enige blijven zitten door bijvoorbeeld te zeggen: Joost kan het niet schelen dat de anderen er anders over denken. Hij heeft zijn eigen mening. Top!

▶ Wat gaan we doen en leren?

Algemene introductie:

Het is belangrijk dat iedereen zich veilig voelt in de klas, op school maar ook buiten als je op straat bent. Als je je veilig voelt, kun je op een fijne manier samenleven met de andere mensen. Zo kun je op school beter leren als je je veilig voelt in de klas. En zo heb je op straat meer plezier met je vrienden en vriendinnen als je niet bang hoeft te zijn. Toch komt het soms voor dat iemand zich niet veilig voelt, bijvoorbeeld als iemand op een vervelende manier contact zoekt. Dat noemen we intimidatie en dat is niet acceptabel. We vinden het belangrijk dat iedereen bij elkaar hoort en iedereen zich prettig en veilig voelt. Daar gaan we in vier lessen verder met elkaar over praten en leren; zodat we weten wat intimidatie is, hoe het voelt en hoe we er met elkaar voor kunnen zorgen dat we ons allemaal veilig voelen.

Introductie van de les:

Leid de eerste les in, door bijvoorbeeld te verwijzen naar de regels op de school: *In de school hebben we regels en afspraken over hoe we ons gedragen om ervoor te zorgen dat de school een prettige omgeving blijft voor iedereen.*

- U verwijst eventueel naar de regels van de school en klasafspraken.

Benadruk hierbij waarom het belangrijk is dat iedereen in de klas (onder wie uzelf) de gedragsnormen naleeft en waarom er in de klas afspraken zijn gemaakt over het naleven van deze gedragsnormen, zie ook het onderdeel Sociaal veilig klimaat bij de algemene introductie van de module. Vertel de leerlingen dat we vandaag gaan bespreken op wat voor manieren je je minder veilig kunt voelen, op school of buiten op straat.

Tip: Pak bij het bespreken van de gedragsnormen de poster met klasafspraken erbij.

▶ Vormen van straatintimidatie

We willen graag dat iedereen zich op school en op straat veilig voelt. Als iemand op een vervelende manier contact met je zoekt, bijvoorbeeld buiten op straat, kun je je onveilig voelen.

Sinds 1 juli 2024 is er een nieuwe wet die mensen beter beschermt tegen seksueel vervelend en ongepast gedrag, zoals seksuele intimidatie. Dat betekent dat de wet zegt dat dit niet mag en dat personen die geïntimideerd worden beter geholpen worden. De wet laat ook zien hoe belangrijk het is om respectvol met elkaar om te gaan. Iedereen moet zich veilig kunnen voelen!

Laten we eens kijken wat jullie verstaan onder straatintimidatie. Welke vormen van straatintimidatie kun je bedenken? We gaan dit doen met de werkvorm **Coöperatieve vergadering**.

Maak groepjes van vier of vijf leerlingen en geef iedere groep één vel papier en één pen. Leg uit dat de leerlingen gezamenlijk stilstaan bij waar zij aan denken bij straatintimidatie. Geef de leerlingen hiervoor tien minuten de tijd. Wijs per groepje de rollen van voorzitter, notulist en verslaggever toe. Inventariseer klassikaal via **Flitsbeurten** de kenmerken en vormen van straatintimidatie die de groepjes hebben opgeschreven, verzamel de bevindingen op het digibord of op een A3.

Filmpje over straatintimidatie

Geef de leerlingen vooraf de kijkvraag: *Welke vormen van straatintimidatie zie je terug?*

Tip: Het kan zijn dat sommige leerlingen zich er niet prettig bij voelen om naar het filmpje te kijken of het woord te nemen wanneer ze een flitsbeurt krijgen. Benoem daarom bij het introduceren van het filmpje dat leerlingen mogen passen. Hiermee creëert u een veilig klimaat in de klas.

Bekijk met de hele klas het filmpje: *'Utrecht sist mannen na in campagne over straatintimidatie'*
<https://www.youtube.com/watch?v=lo-NBZPI62g>

Laat de leerlingen kort (individueel) in stilte nadenken over de vraag: *Wat heb je gezien of gehoord wat wij zelf nog niet bedacht hadden?* Laat hen vervolgens in tweetallen via de werkvorm **Tweepraat** gedurende vijf minuten deze vraag bespreken. Vraag daarna klassikaal via **Flitsbeurten** welke punten de leerlingen besproken hebben en vul de lijst (A3) hiermee aan zodat alle vormen van intimidatie op de lijst staan: nastaren, nafluiten, nasissen, naroeppen met beledigende opmerkingen, naroeppen met seksuele opmerkingen, achternalopen, in het nauw drijven, bespugen, betasten, om seksuele handelingen vragen.

Besprek met de klas dat het filmpje een voorbeeld van seksuele straatintimidatie bij meisjes en vrouwen is. Dit is de grootste groep die ermee te maken heeft, maar personen worden ook op basis van andere vormen geïntimideerd. Bijvoorbeeld genderidentiteit, seksuele oriëntatie of zichtbare geloofsovertuiging. Het kan ook bij jongens voorkomen. Lees hier meer over onder het kopje: Informatie voor de docent.

Casussen

Maak gebruik van een casus van een leerling uit de klas en/of van de voorbeeldcasussen in bijlage 1 van deze les om verder in te gaan op voorbeelden van straatintimidatie. Door deze casussen te bespreken, ontdekt u samen met de klas hoe straatintimidatie werkt en hoe de leerlingen straatintimidatie kunnen herkennen. Lees de casussen interactief voor aan de klas en gebruik eventueel de fictieve personages in de PowerPoint om het verhaal nog levendiger te maken. Er zijn verschillende voorbeeldcasussen per klas en er wordt onderscheid gemaakt tussen een casus in de stad en een casus in een dorp. Kies de casus die het beste bij uw klas past. Laat de leerlingen na het voorlezen kort op de casus reageren, gebruik bijvoorbeeld wisbordjes of laat ze in tweetallen een van de vragen onder de casus bespreken. Onder het kopje Vervolgactiviteiten van deze les vindt u nog een verwerkingsopdracht gericht op de casus.

Betekenis van straatintimidatie

Laat de definitie van straatintimidatie zien op het digibord:

We spreken van straatintimidatie als een persoon of een groep op een vervelende manier contact zoekt en iemand zich daardoor angstig of onveilig voelt.

Geef de leerlingen de tijd om de omschrijving goed te lezen en in duo's met de werkvorm **Tweegesprek op tijd** te bedenken of zij begrijpen wat er in deze omschrijving staat. Moet er naar aanleiding van de omschrijving nog iets toegevoegd worden op het bord of het A3-papier? Kijk vervolgens samen met de leerlingen naar de lijst die is opgesteld (A3) en ga samen met de leerlingen voor een aantal vormen van straatintimidatie na of het hierbij gaat om non-verbale, verbale of fysieke intimidatie.

- Non-verbaal (zonder woorden): nastaren, (seksuele) gebaren maken, fluiten.
- Verbaal (met woorden): uitschelden, naroeppen, beledigen.
- Fysiek (lichamelijk): aanraken of betasten, achtervolgen, in het nauw drijven

Ga vervolgens met de klas in gesprek op basis van de volgende vragen: *Welke vorm(en) van straatintimidatie zijn volgens de jullie het meest vervelend? Voor wie? En waarom? Welke vormen hebben jullie zelf weleens gezien of meegemaakt?*

Licht daarna kort toe hoe vaak straatintimidatie voorkomt en hoeveel mensen zich in Nederland weleens geïntimideerd voelen op straat (zie de achtergrondinformatie bij deze les). Leg uit dat alle vormen van straatintimidatie niet acceptabel zijn. Als we ons hiervan bewust zijn, kunnen we er samen voor te zorgen dat iedereen zich veilig voelt.

► Wat hebben we gedaan en geleerd?

Vandaag hebben we nagedacht over verschillende vormen van straatintimidatie. We hebben zo veel mogelijk vormen van straatintimidatie verzameld en gekeken naar de betekenis hiervan. We weten nu wat straatintimidatie is en hoe we het kunnen herkennen. We hebben ook kennisgenomen van de Wet seksuele misdrijven en weten dat seksuele straatintimidatie strafbaar is. In de volgende les gaan we met elkaar praten over gevoelens die je kunt hebben bij straatintimidatie.

Tip: Pak aan het eind van de les opnieuw de poster met klasafspraken erbij. Bespreek met de klas welke afspraken en regels goed zijn gegaan. Geef opstekers op positief sociaal gedrag.

► Afsluiter

Kies een afsluiter die past bij de les en bij uw groep, bijvoorbeeld:

Wat was er fijn vandaag?

Zet de stopwatch op twee minuten, en vraag de klas wat ze prettig vonden aan de les van vandaag. Geef eerst zelf een voorbeeld en laat dan ieder die iets wil zeggen dat ook doen.

► Vervolgactiviteiten

Koppel samen met de leerlingen terug op de casus die is voorgelezen. Vraag aan de leerlingen of ze hier nog kort iets over willen vertellen of bespreken. Bespreek daarna in kleine groepjes (een paar van) de volgende vragen:

- Wat maakt deze situatie intimiderend?
- Zou jij het moeilijk vinden om weg te lopen of hulp te vragen in een situatie zoals deze?
- Wie zou je om hulp kunnen vragen?
- Wat zou jij doen als je dit zou zien gebeuren?
- Hoe vind je dat de persoon in de casus handelde?
- Wat zijn andere manieren om met zo'n situatie om te gaan?

Koppel een paar antwoorden plenair terug: *Welke reacties riep de casus op? Heb je zelf zo iets meegemaakt of ken je iemand die dit heeft meegemaakt?*

Inventariseer daarna klassikaal de antwoorden, benadruk hierbij dat de leerlingen mogen *passen* en geen antwoord *hoeven* te geven.

Informatie voor de docent

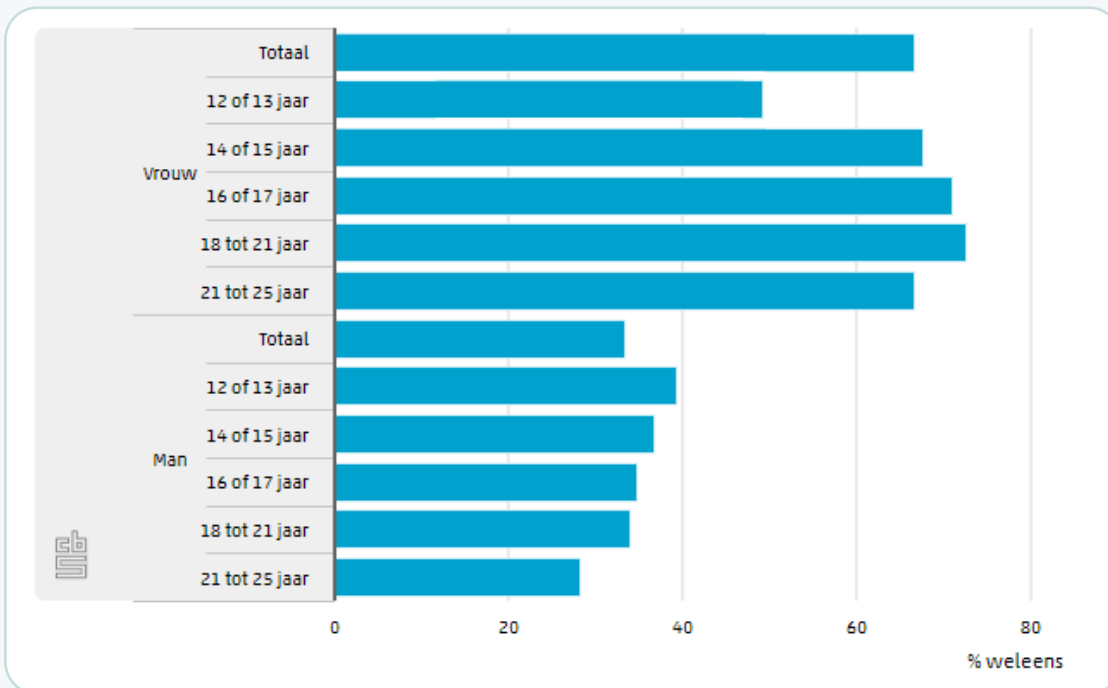
Sinds 1 juni 2024 is seksuele straatintimidatie landelijk strafbaar. Hiermee wordt bevestigd dat straatintimidatie niet normaal is. En dat zo'n situatie dus eng, vernederend en kwetsend kan zijn. Je kunt nu als slachtoffer aangifte bij de politie doen van seksuele intimidatie in het openbaar.

Meer informatie over de nieuwe wet:

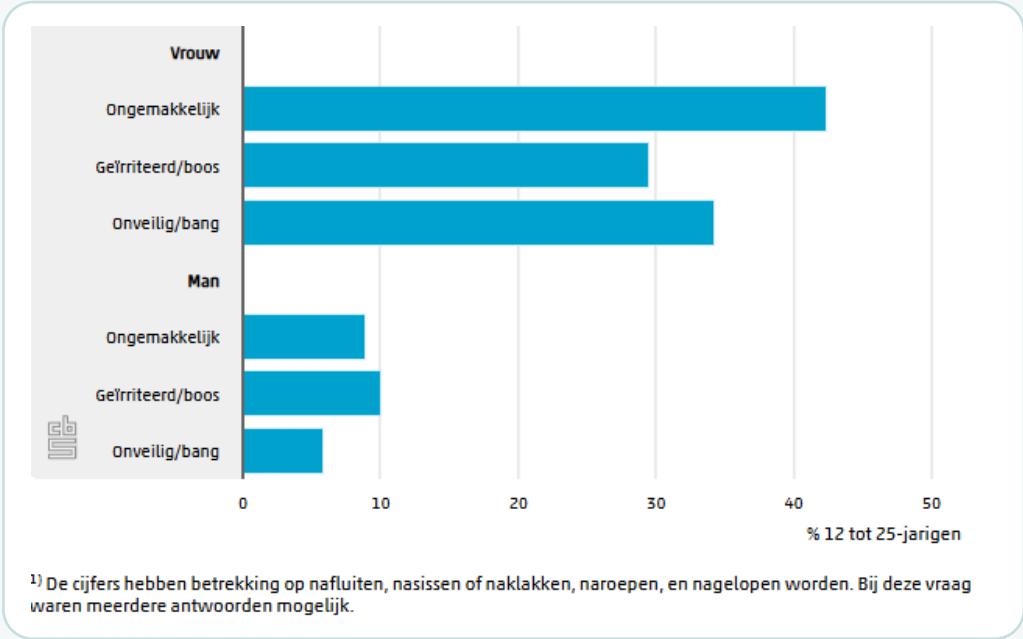
<https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/seksuele-misdrijven/wet-seksuele-misdrijven>

Naast seksuele straatintimidatie zijn er natuurlijk nog meer vormen van straatintimidatie. Maar hoe vaak komt straatintimidatie nou eigenlijk voor?

In 2021 deed het CBS voor het eerst een landelijk onderzoek naar straatintimidatie onder jongeren in de leeftijd van 12 tot 25 jaar. In totaal zegt 50 procent van alle jongeren dat ze in 2020/21 te maken hebben gehad met straatintimidatie, maar voor vrouwen ligt dit aandeel hoger dan voor mannen: twee op de drie vrouwen in de leeftijd van 12 tot 25 jaar zijn in 2021 weleens (minstens één keer) lastiggevallen op straat.

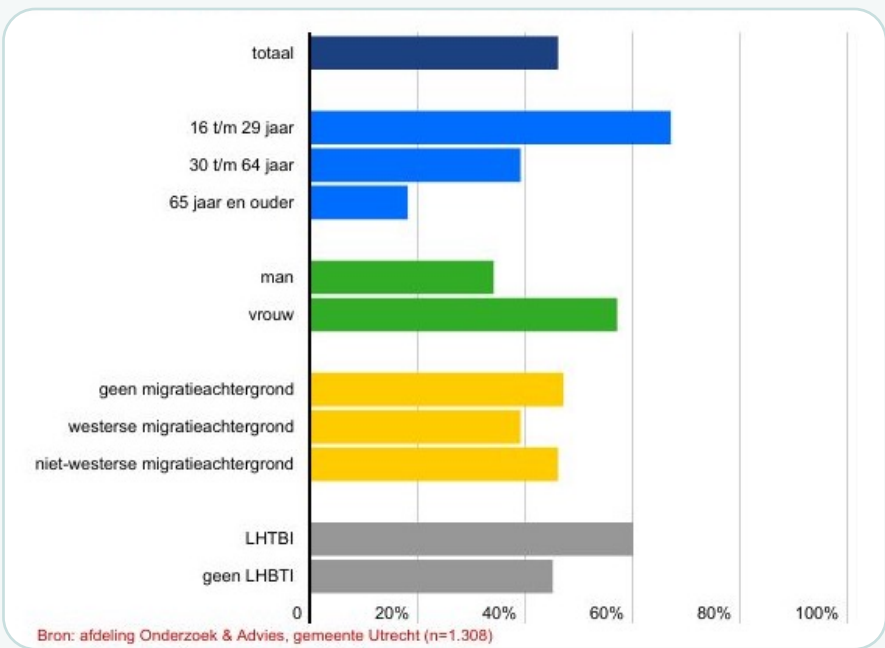

42 procent van alle vrouwen tussen de 12 en 25 jaar voelde zich in 2020-2021 weleens ongemakkelijk, omdat ze werden nagefloten, nagesist of nageklakt, nageroepen of achternagelopen, 30 procent was hierdoor weleens boos of geïrriteerd en 34 procent voelde zich weleens onveilig of bang.

In 2019 onderzocht de gemeente Utrecht straatintimidatie in de stad. Van de mensen die meededen aan dit onderzoek meldde 46 procent (iets minder dan de helft) een voorval van straatintimidatie te hebben meegemaakt. Uit de vragenlijst blijkt verder dat vrouwen en jongeren relatief vaker te maken hebben met straatintimidatie:

- vrouwen: 57%
- mannen: 34%
- jongeren: 67%
- 30-65 jaar: 39%
- 65-plussers: 18%

In het onderzoek van de gemeente Utrecht hebben ze de personen die geïntimideerd worden onderverdeeld naar groepen. Hieruit komt naar voren dat voornamelijk jongeren (16 t/m 29 jaar), lhbt'ers en personen zonder migratieachtergrond of met een niet-westerse migratieachtergrond vaker te maken hebben met straatintimidatie.

De meest genoemde vormen van straatintimidatie:

- nastaren (29%)
- naroeven met beledigende opmerkingen (17%)
- nafluiten (13%)

Les 2

Hoe voel ik me bij straatintimidatie?

Doel

Reflecteren op de gevoelens die straatintimidatie kan oproepen en een eerste bewustwording van wat straatintimidatie met de ander doet.

Vorbereiding en materialen

- Open de PowerPoint van les 2.
- Geprinte plattegrond van de wijk van de school.
- Leg papier (A3) en potloden (rood, oranje, groen) klaar.

Leskern

Leerlingen denken na over wat zij voelen bij straatintimidatie en wat het bij anderen oproept.

Voorgestelde lesopbouw

Hieronder vindt u een voorstel voor een agenda. Voel u vrij om hiervan af te wijken indien de situatie of uw klas hiertoe aanleiding geeft.

Agenda

- ▶ **Binnenkomer**
- ▶ **Wat gaan we doen en leren?**
- ▶ **Waar voel jij je veilig?**
- ▶ **Hoe voelt het als je geïntimideerd wordt?**
- ▶ **Wat hebben we gedaan en geleerd?**
- ▶ **Afsluiter**

▶ Binnenkomer

Kies een binnenkomer die past bij de les en bij uw klas, bijvoorbeeld:

Sluit je ogen:

Sluit je ogen en denk rustig na over de volgende vraag: wat denk je als je aan straatintimidatie denkt? Kies één gedachte en zoek uit welk gevoel je daarbij hebt. Daarna wisselen de leerlingen uit in tweetallen. Bespreek enkele voorbeelden in de hele klas. Maak duidelijk verschil tussen gedachten en gevoelens.

▶ Wat gaan we doen en leren?

Algemene introductie:

Herhaal kort het doel van deze module. We vinden het belangrijk dat iedereen erbij hoort en iedereen zich prettig en veilig voelt: op school en op straat. Daar gaan we in vier lessen verder met elkaar over praten en leren, zodat we weten wat intimidatie is, hoe het voelt en hoe we er met elkaar voor kunnen zorgen dat we ons allemaal veilig voelen.

Introductie van de les:

In de vorige les hebben we gekeken naar verschillende vormen van straatintimidatie. Herhaal met de leerlingen een aantal vormen die besproken zijn. In deze les bespreken we welke gevoelens straatintimidatie kan oproepen en wat het met mensen kan doen. Leg hierbij bijvoorbeeld de link naar gesprekken die u hebt gevoerd over pesten: *We hebben we het weleens gehad over pestgedrag in de klas of op school en wat de gevolgen daarvan kunnen zijn voor hoe iemand zich voelt.*

Benadruk hoe belangrijk het is dat iedereen in de klas zich veilig voelt, zie ook het onderdeel *Sociaal veilig klimaat* bij de algemene introductie van de module.

Tip: Bespreek ook dat het belangrijk is dat iedereen zich tijdens de les veilig en prettig voelt. Benoem dat het daarom belangrijk is om zich te houden aan de regels en afspraken. Pak de poster met klasafspraken erbij om de verwachtingen uit te spreken.

▶ Waar voel jij je veilig?

Bespreek met de leerlingen dat er verschillende plekken kunnen zijn waar straatintimidatie vaker voorkomt (zie ook de achtergrondinformatie bij deze les). Deel de plattegrond van de stad uit en laat de leerlingen door middel van een **Coöperatieve vergadering** samenwerken en gezamenlijk inkleuren waar zij vaak komen en zij zich veilig (groen), minder veilig (oranje) of onveilig (rood) voelen. Bespreek met de leerlingen waar het aan ligt dat zij zich ergens veilig voelen of minder veilig voelen:

Hoe komt het dat jullie je veiliger of minder veilig voelen op deze plek(ken), welke omgevingskenmerken (bijvoorbeeld donkere steegjes, overmatige beschutting, vervuiling of graffiti) spelen daarin een rol? Wat heb jij zelf weleens gezien of meegemaakt op een van deze plekken?

▶ Hoe voelt het als je geïntimideerd wordt?

Inventariseer via **Flitsbeurten** welke situaties van straatintimidatie leerlingen meegemaakt hebben of waar ze weleens van gehoord hebben (zie ook de voorbeelden van veelvoorkomende straatintimidatie bij de achtergrondinformatie van les 1 of het onderscheid tussen verschillende soorten straatintimidatie bij les 1). Schrijf iedere situatie bovenaan een apart leeg vel.

Verdeel de klas in tweetallen of drietallen en laat hen samenwerken in de werkvorm **Tweegesprek op tijd**. Leg uit dat de leerlingen gezamenlijk stilstaan bij gevoelens die deze vorm van intimidatie bij hen oproepen. Geef de leerlingen hiervoor vijf minuten de tijd en bespreek vervolgens in de hele klas via **Flitsbeurten** welke gevoelens de leerlingen genoteerd hebben. Benadruk hierbij dat gevoelens persoonlijk zijn en per situatie kunnen verschillen. *Voelt het anders wanneer je door een jongen of een meisje geïntimideerd wordt? Of door een jonger of ouder iemand?* Mensen reageren op verschillende manieren op angst (zie ook de achtergrondinformatie bij deze les). Sommigen worden boos en gaan vechten (fight), anderen vluchten weg (flight) of 'bevrozen' (freeze) en sommigen werken mee en pleasen (fawn). Welke reactie kennen de leerlingen van zichzelf? Benoem dat al deze reacties legitiem zijn: er zijn geen goede of foute reacties, als je straatintimidatie meemaakt, is dat nooit jouw schuld.

Welke reactie kennen de leerlingen van zichzelf? Welke reacties kennen de leerlingen van andere mensen in hun omgeving (bijvoorbeeld vrienden en vriendinnen of broers en zussen)? Welke reactie hebben de leerlingen weleens gezien bij mensen en in welke situatie(s) was dat?

Tip: Bedank de leerlingen voor hun inbreng of het delen van hun eigen ervaring. Hiermee toont u waardering en dit draagt bij aan het creëren van een veilig klimaat in de klas.

Vat samen wat er besproken is en benadruk dat de gevoelens van degene die geïntimideerd wordt en degene die intimideert verschillen per situatie en dat iedereen intimidatie anders ervaart.

► Wat hebben we gedaan en geleerd?

Vandaag hebben we nagedacht over welke gevoelens straatintimidatie kan oproepen. We hebben het erover gehad dat die gevoelens niet bij iedereen hetzelfde hoeven te zijn en ook niet in elke situatie hetzelfde hoeven te zijn. Als je zelf zoiets meemaakt en je daar vervelend over voelt, is dat heel logisch. Het kan helpen om hier met iemand over te praten, zoals je ouders of de docent. Weet dat je niets fout hebt gedaan, iemand mag jou nooit intimideren.

Misschien beseft een leerling na deze lessen dat hij of zij zelf ook weleens intimiderend gedrag laat zien en dat dit bij anderen een vervelend gevoel kan opleveren. Geef hier dan ook ruimte voor en benadruk dat je op elk moment ook andere keuzes kan maken.

Geen enkele vorm van straatintimidatie wordt geaccepteerd. We kunnen er allemaal een steentje aan bijdragen om ervoor te zorgen dat iedereen zich veilig voelt. In de volgende les gaan we met elkaar kijken naar wat we kunnen doen bij straatintimidatie.

► Afsluiter

Kies een afsluiter die past bij de les en bij uw klas, bijvoorbeeld:

Wat maakte je vrolijk?

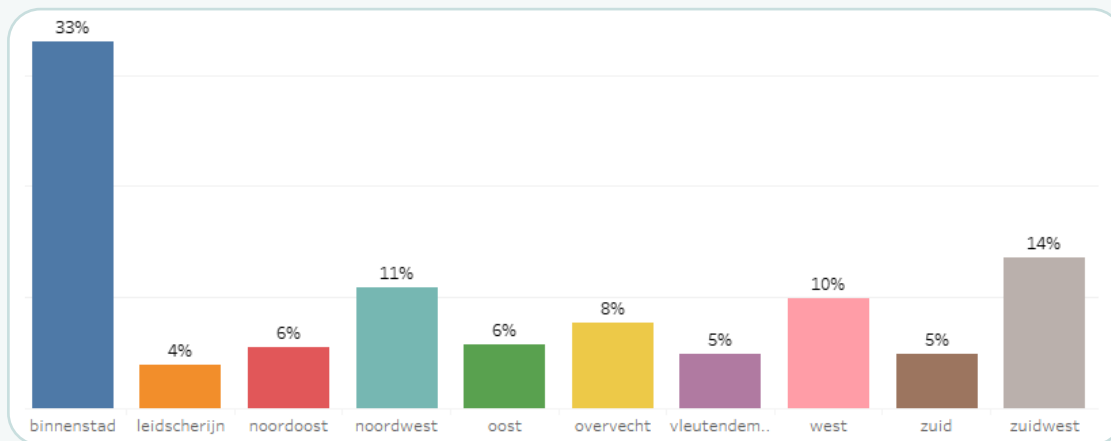
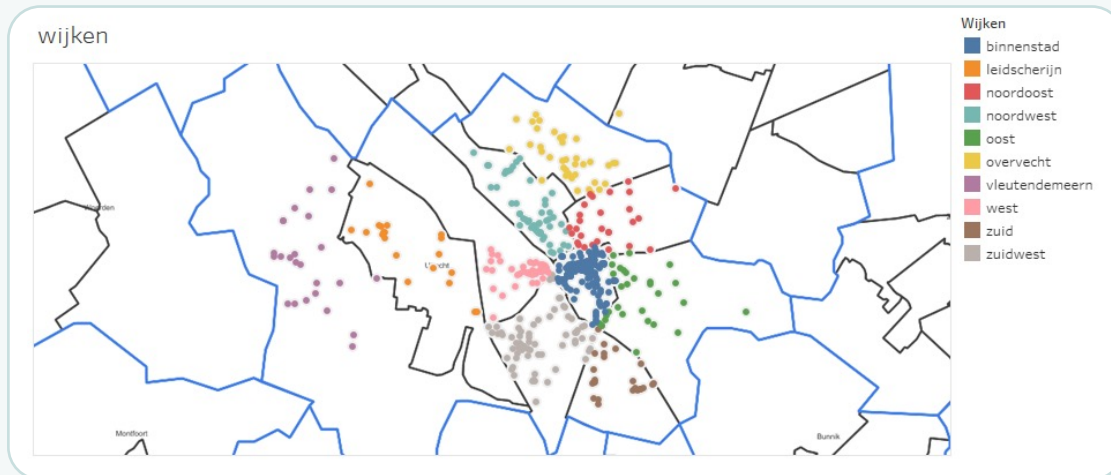
Vertel de leerlingen dat ze in tweetallen de gelegenheid krijgen om te zeggen waar ze deze week vrolijk van werden. Vorm tweetallen, bijvoorbeeld met de werkvorm **In de rij**. Laat de leerlingen in hun tweetal een kort gesprek voeren over de volgende vraag: Wat maakte je de afgelopen tijd vrolijk, of waar heb je om gelachen? Kondig aan dat ze ieder één minuut hebben om te vertellen. Laat de leerlingen een minuut praten. Laat ze van beurt wisselen. Vraag een aantal tweetallen om klassikaal toe te lichten wat ze vrolijk maakte.

► Vervolgactiviteiten

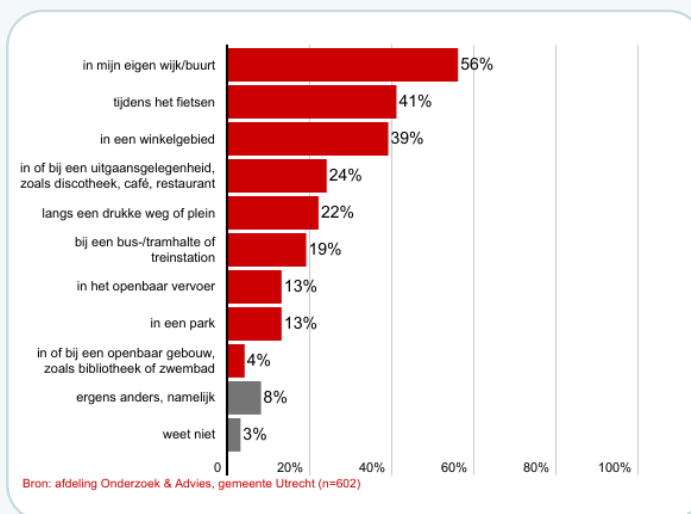
Laat de leerlingen elk een verhaal en/of gedicht schrijven met daarin de gevoelens die straatintimidatie bij hen oproept. Hang de verschillende verhalen en/of gedichten achter in het lokaal en verwijs tijdens klasgesprekken over peestsituaties en situaties van buitensluiten in de klas of op de school eventueel naar de gedichten en verhalen die de leerlingen hebben geschreven.

Informatie voor de leerkracht

Op sommige plekken komt straatintimidatie vaker voor. In Utrecht bijvoorbeeld zien we meer incidenten in de binnenstad en gebieden rond de Kanaalstraat, de Amsterdamsestraatweg en de winkelcentra in Overvecht en Kanaleneiland. Ongeveer 40 procent van de incidenten vindt plaats tijdens het fietsen of in een winkelgebied (Gemeente Utrecht, 2019):

In hetzelfde onderzoek is uitgevraagd waar de straatintimidatie in Utrecht plaatsvond. De meeste respondenten (56 procent) ondervonden straatintimidatie in Utrecht in hun eigen wijk of buurt. Bij ongeveer vier op de tien respondenten vond straatintimidatie plaats tijdens het fietsen (41 procent) en in een winkelgebied (39 procent).

Les 3

Hoe kan ik reageren op straatintimidatie?

Doel

Reflecteren op hoe je kunt reageren op straatintimidatie en hoe je hierbij je eigen grenzen kunt aangeven.

Leskern

De leerlingen denken na over hun eigen grenzen en hoe zij kunnen reageren bij straatintimidatie.

Vorbereiding en materialen

- Open de PowerPoint van les 3.
- Schrijf op A4-papier de volgende woorden (één woord per vel):
  - Vermijden
  - Grenzen aangeven
  - Om hulp vragen.
- Pak de lijst met vormen van straatintimidatie uit les 1 erbij.
- Leg papier en pennen klaar, A4.

Voorgestelde lesopbouw

Hieronder vindt u een voorstel voor een agenda. Voel u vrij om hiervan af te wijken indien de situatie of uw groep hiertoe aanleiding geeft.

Agenda

- ▶ Binnenkomer
- ▶ Wat gaan we doen en leren?
- ▶ Waarden en normen
- ▶ Reageren op straatintimidatie
- ▶ Vermijden, grenzen aangeven of om hulp vragen
- ▶ Wat hebben we gedaan en geleerd?
- ▶ Afsluiter

▶ Binnenkomer

Kies een binnenkomer die past bij de les en bij uw klas, bijvoorbeeld:

Waar ligt je grens?

Maak tweetallen met de coöperatieve werkvorm **In de rij**: vraag de leerlingen op volgorde te gaan staan van leeftijd en check de rij. Laat de leerlingen die naast elkaar staan een tweetal vormen. Er staan nu twee rijen leerlingen tegenover elkaar (A en B). Laat de leerlingen tegenover elkaar staan op een flinke afstand van elkaar (twee à drie meter).

Leg de opdracht uit: de ene leerling staat stil, de andere loopt langzaam naar hem toe. Op het moment dat de loper voor het gevoel van de afwachter te dichtbij komt, zegt hij 'stop'. Daar ligt blijkbaar de persoonlijke grens waarbinnen niet iedereen zomaar mag komen. Laat ze starten met lopen (rustig) op uw signaal. Wacht tot alle leerlingen bij de grens zijn aangekomen. Als op deze manier de grens van de ene leerling verkend is, wisselen de rollen. U geeft uiteraard geen oordeel over de grenzen die de leerlingen aangeven. Ieder mag stop zeggen wanneer hij dat wil. Het maakt ook niet zoveel uit waar de grenzen liggen. Het gaat erom dat de leerlingen oefenen in herkennen van hun grens en daarbij stop zeggen.

Besprek kort na. Is die grens bij iedereen hetzelfde? Maakt het uit wie naar je toe loopt? Welke reacties zijn het meest effectief? Hoe kunnen reacties effectiever gemaakt worden? Leg uit dat iedereen een grens heeft van nabijheid. Als iemand over je grens komt, gaat het anders voelen. Hoe dichterbij, hoe intiemer het is. Intiem betekent vertrouwelijk, innig verbonden. Aan een intieme vriend of vriendin durf je geheimen te vertellen. Je vertrouwt hem. Sommige mensen vinden het prima als je vlakbij staat. Andere mensen voelen zich prettiger als iemand op een grotere afstand staat. Dat is ook cultureel bepaald. In de ene cultuur staan mensen dicht bij elkaar en raken ze elkaar makkelijker aan dan in een andere cultuur. In deze binnenkomer ga je onderzoeken waar je eigen grens ligt. Wanneer komt iemand te dichtbij?

► Wat gaan we doen en leren?

Algemene introductie:

Herhaal kort het doel van deze module. We vinden het belangrijk dat iedereen erbij hoort en iedereen zich prettig en veilig voelt: op school en op straat. Daar gaan we in vier lessen verder met elkaar over praten en leren, zodat we weten wat intimidatie is, hoe het voelt en hoe we er met elkaar voor kunnen zorgen dat we ons allemaal veilig voelen.

Introductie van de les:

In de vorige lessen hebben we gekeken naar verschillende vormen van straatintimidatie en de gevoelens die hierbij kunnen horen. Herhaal met de leerlingen een aantal vormen en gevoelens die besproken zijn. *In deze les bespreken we hoe we kunnen reageren op straatintimidatie.* Leg hierbij bijvoorbeeld de link naar klasdiscussies, debatten of discussies die de leerlingen hebben gevoerd bij vakken zoals Nederlands of maatschappijleer: *Bij maatschappijleer voeren jullie regelmatig discussies waarin jullie leren om je standpunten te onderbouwen en met elkaar in discussie gaan.*

Benadruk hierbij waarom het belangrijk is dat leerlingen – door hun eigen stem te laten horen en hun eigen grenzen duidelijk aan te geven – elkaar aanspreken op gedragsnormen en de gemaakte klasafspraken. Zie ook het onderdeel *Sociaal veilig klimaat* bij de algemene introductie van de module. Vertel de leerlingen dat we vandaag gaan bespreken hoe leerlingen hun grenzen kunnen aangeven bij een overschrijding van de gedragsnormen.

Tip: Pak de poster met klasafspraken erbij om de verwachtingen uit te spreken. Geef daarbij de leerlingen de start van een zin mee om die te kunnen gebruiken als ze elkaar aanspreken op gedragsnormen en gemaakte klasafspraken.
Bijvoorbeeld: Wij respecteren elkaar door ..., Wij luisteren naar elkaar en ....

► Waarden en normen

Herhaal kort de verschillende vormen van straatintimidatie die besproken zijn en bespreek klassikaal de lijst met vormen van straatintimidatie die is opgesteld in les 1.

Vraag de leerlingen om voor iedere vorm van straatintimidatie met de werkvorm **Tafelrondje per Tweetal** op te schrijven welk type persoon volgens hen het meest intimideert én welk type persoon die het vaakst geïntimideerd worden. Geef de leerlingen ongeveer vijf minuten om met elkaar in gesprek gaan: *Wat hebben jij en ik opgeschreven en waarom? Waarover zijn wij het wel of niet met elkaar eens en waarom wel of niet?* Vraag klassikaal via **Flietsbeurten** wat de leerlingen hebben opgeschreven en waarom.

Geef de leerlingen weer ongeveer vijf minuten de tijd om dit in dezelfde duo's (zie hierboven) te beschrijven en te bedenken of dat volgens hen inderdaad ook geldt voor alle vormen van intimidatie op de lijst. Vraag klassikaal via **Flietsbeurten** na wat de leerlingen hebben bedacht en waarom.

Licht kort toe dat mannen en jongens vaak degenen zijn die intimideren en dat vrouwen en meisjes juist vaak de personen zijn die geïntimideerd worden (zie ook achtergrondinformatie bij de les). Laat de leerlingen nadenken over de reden hiervan: *Waarom denken jullie dat mannen en jongens vaker intimideren en vrouwen en meisjes juist vaker geïntimideerd worden?* Geef de leerlingen ongeveer vijf minuten de tijd om dit voor zichzelf en in stilte te beschrijven. Vraag klassikaal welke redenen de leerlingen hebben opgeschreven en waarom.

Benadruk dat het feit dat personen die intimideren vaker jongens zijn, niet betekent dat alle jongens intimideren. Denk bijvoorbeeld aan meidenvenijn. Wij vinden het belangrijk dat iedereen zich veilig voelt op school en op straat.

Dat jongens vaker intimideren kan te maken hebben met verschillende onderliggende oorzaken, bijvoorbeeld:

- beeld van mannelijkheid;
- onzekerheid en status;
- verlangen naar verbinding;
- groepsdruk en angst voor uitsluiting.

Wilt u zich hier meer in verdiepen? Neem dan eens een kijkje op de website van [Emancipator](#) of lees [dit artikel](#). Hoe ziet de machtsstructuur in uw groep eruit? En wat betekent dat voor deze les?

▶ Reageren op straatintimidatie

Vertel de leerlingen dat ze samen gaan bedenken wat zij concreet kunnen doen als er sprake is van straatintimidatie, als dit hen overkomt.

Verdeel de klas in groepjes van vier of vijf leerlingen, iedere groep krijgt één vel papier en één pen. Vraag de leerlingen om gezamenlijk te bedenken wat zij kunnen doen als zij op straat geïntimideerd worden. Geef de leerlingen hiervoor vijf minuten de tijd en pas de werkvorm **Coöperatieve vergadering** toe; wijs per groepje (a) een voorzitter, (b) een notulist en (c) een verslaggever aan: *Wat is onze top 3 en waarom? Hoe kijkt deze top 3 af van de manier waarop wij in een 'echte' situatie zouden reageren? Welke reacties van anderen kan deze top 3 oproepen?*

Inventariseer de antwoorden klassikaal met **Flitsbeurten** (top 3 per groep) en noteer de antwoorden op het digibord of A3-vel. Vraag zo nodig door om het mogelijke gedrag zo concreet mogelijk te formuleren.

▶ Vermijden, grenzen aangeven, of om hulp vragen

Schrijf op drie vellen papier de acties 'vermijden', 'grenzen aangeven' en 'om hulp vragen'. Elke actie schijft u op een apart vel. De vellen hangt u op of legt u neer in verschillende hoeken van het lokaal. Wijs de leerlingen op de bordjes in het klaslokaal: vermijden, grenzen aangeven of om hulp vragen. Bespreek eerst wat deze acties inhouden.

Als je geïntimideerd wordt en vermijdend reageert, kun je bijvoorbeeld wegstappen, doen alsof je met iemand belt of met iemand anders meelopen. In welke situatie(s) hebben de leerlingen dit weleens gedaan? Waarom kozen de leerling(en) hiervoor in deze situatie(s)? Hoe zouden andere leerlingen hier (anders) op gereageerd hebben en waarom?

Als je kiest voor grenzen aangeven, kun je de volgende dingen zeggen:

- *Stop, hou op.*
- *Dit wil ik niet.*
- *Nee, dat doe ik niet.*

Je hoeft niet uit te leggen waarom je iets niet wilt of waarom je jouw grens aangeeft. Als je kiest voor om hulp vragen, kun je denken aan hulp van bijvoorbeeld de juf, vrienden of je ouders.

Activeer de leerlingen eerst kort met de werkvorm **In de rij**. Lees daarna de volgende situaties voor en laat de leerlingen bedenken wat zij zouden doen in deze situatie. Ze lopen naar het bordje dat bij hun keuze hoort.

Laat de leerlingen hun keuze uitleggen en onderbouwen, geef ze de ruimte om de ander te overtuigen van hun keuze; geef de leerlingen dan ook de gelegenheid om van plek te wisselen en vraag hen om toe te lichten waaróm zij van plek gewisseld zijn.

- Ik word nagestaard als ik de supermarkt uitloop.
- Ik word nagesist door een groep jongens.
- Ik word uitgescholden door een groepje jongens op het schoolplein.
- Ik wacht op de bus en er zit iemand naast mij die mij probeert aan te raken.
- Ik loop over straat en er komt iemand naar mij toe die zegt: 'Hey, mag ik met jou mee naar huis vanavond?'
- Ik word expres van mijn fiets geduwd, degene die duwt fietst lachend weg.

Laat de leerlingen zelf ook een casus inbrengen over wat zij zelf hebben meegemaakt en hoe zij hier destijds op hebben gereageerd, laat andere leerlingen (aan de hand van de bordjes) vertellen hoe zij zouden reageren in de casus van de leerling en waarom. Benadruk hierbij dat er geen goed of fout is in hoe mensen reageren op situatie(s) en dat reacties (zelfs in dezelfde situatie) ook van elkaar kunnen verschillen.

► Wat hebben we gedaan en geleerd?

Vandaag hebben we nagedacht over hoe we kunnen reageren op straatintimidatie. We weten nu wat we kunnen doen als we dit zelf meemaken. In de volgende les gaan we kijken naar wat we kunnen doen als we straatintimidatie zien gebeuren.

► Afsluiter

Kies een afsluiter die past bij de les en bij uw klas, bijvoorbeeld:

Wat heb je geleerd vandaag?

Vanavond vragen je ouders aan je wat jij vandaag geleerd hebt op school. Wat vertel je dan? Laat de leerlingen om de beurt iets noemen.

Vervolgactiviteiten

Voer een **Klasvergadering** met de leerlingen over het thema straatintimidatie, met als doel om de leerlingen zich een mening te laten vormen – en die te onderbouwen – over hoe zij zouden reageren op één bepaalde vorm van intimidatie. Stel bijvoorbeeld de volgende vragen centraal: *Hoe zou jij reageren als iemand jou op straat zou uitschelden en waarom zou jij op deze manier reageren? Hoe zou iemand anders hier op een andere manier op kunnen reageren en waarom kan dit anders zijn?*

Benadruk hierbij dat er géén goed of fout is: *Iedereen kan op verschillende manieren reageren op intimidatie, het is juist belangrijk dat jij je eigen mening leert vormen en onderbouwen.*

Doe de werkvorm **Standpunt innemen** met de leerlingen:

- Lees opnieuw een van de casussen voor en stel de vraag: *Wat zou jij doen?*
- Leerlingen lopen naar een van de vier hoeken (Negeren, iets zeggen, Hulp zoeken, Anders...) en bespreken in groepjes waarom ze deze keuze maken.
- Per groepje deelt een leerling hun redentatie met de klas.

Bevraag de leerlingen kritisch:

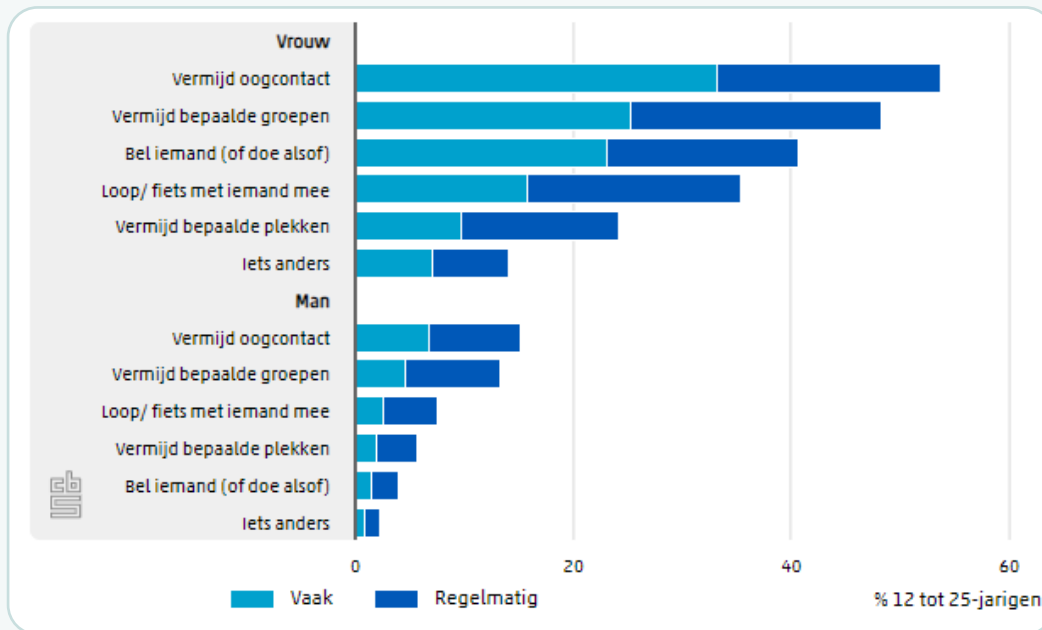
- Waarom zou negeren wel of niet helpen?
- Wat zijn de risico's van iets terugzeggen?
- Hoe en bij wie zou je hulp kunnen zoeken?

Informatie voor de leerkracht

Uit onderzoek van de gemeente Utrecht blijkt dat personen die intimideren in ongeveer twee derde van de gevallen een man of jongen (69 procent) is of een groep mannen of jongens (65 procent). In de meeste gevallen worden deze mannen geschat op circa twintig jaar en in mindere mate worden ook jongens van veertien tot zeventien jaar genoemd. Vaak gaat het hierbij om 'hangjongeren'.

Uit onderzoek van het CBS blijkt dat ongeveer de helft van de vrouwen tussen de 12 en 25 jaar door contactvermijding probeert te voorkomen dat ze op straat geïntimideerd worden: 54 procent door vaak of regelmatig oogcontact te vermijden en 48 procent door vaak of regelmatig bepaalde groepen te vermijden.

Les 4

Wat kan ik doen als ik straatintimidatie zie gebeuren?

Doel

Nadenken over straatintimidatie en wat je kunt doen als je dit ziet gebeuren.

Leskern

De leerlingen denken na over wat zij kunnen doen als zij straatintimidatie zien gebeuren.

Vorbereiding en materialen

- Open de PowerPoint van les 4.
- Print vijfmaal de tabel van de vijf D's op A4-papier (zie kopje: Informatie voor de leerkracht).
- Vervolgactiviteit:
  - papier, A4
  - eventueel: materiaal om een collage te maken
  - lees de verschillende werkvormen door.

Voorgestelde lesopbouw

Hieronder vindt u een voorstel voor een agenda. Voel u vrij om hiervan af te wijken indien de situatie of uw groep hiertoe aanleiding geeft.

Agenda

- ▶ **Binnenkomer**
- ▶ **Wat gaan we doen en leren?**
- ▶ **Wat kun je doen als iemand geïntimideerd wordt?**
- ▶ **Wat werkt voor jou en wat heb je nodig?**
- ▶ **Wat hebben we gedaan en geleerd?**
- ▶ **Afsluiter**

▶ Binnenkomer

Kies een binnenkomer die past bij de les en uw klas, bijvoorbeeld:

Wat is er allemaal anders aan ons?

Stel de leerlingen iedere keer een open vraag en geef een leerling de beurt om het antwoord te geven. Kijk na elke beurt met de hele klas of het antwoord klopt.

Noem eens iemand die:

- graag anderen helpt;
- heel netjes is;
- goed voor anderen zorgt;
- goed is in wiskunde;
- altijd eerlijk is;
- zijn afspraken en beloftes altijd nakomt;
- zijn eigen fouten ook kan inzien.

Sluit af met de constatering: We zijn allemaal anders, niemand is hetzelfde.

▶ Wat gaan we doen en leren?

Algemene introductie:

Herhaal kort het doel van deze module. We vinden het belangrijk dat iedereen erbij hoort en iedereen zich prettig en veilig voelt: op school en op straat. Daar gaan we in vier lessen verder met elkaar over praten en leren, zodat we weten wat intimidatie is, hoe het voelt en hoe we er met elkaar voor kunnen zorgen dat we ons allemaal veilig voelen.

Introductie van de les:

In de vorige lessen hebben we gekeken naar verschillende vormen van straatintimidatie, de gevoelens die hierbij kunnen horen en hoe we kunnen reageren als we zelf geïntimideerd worden. Herhaal met de leerlingen de verschillende opties van reageren: vermijden, grenzen aangeven en om hulp vragen.

In deze les bespreken we hoe we kunnen reageren op straatintimidatie als we het zien gebeuren bij een ander. Leg bijvoorbeeld een link naar wat u van leerlingen verwacht als zij pestgedrag of ongewenst gedrag in de school zien: *Jullie zien op school misschien weleens leerlingen die anderen pesten of schoolspullen vernielen – we hebben ook weleens gesprekken over wat je in zo'n situatie zelf kunt doen en bij wie je terecht kunt voor hulp.*

- U verwijst eventueel naar de afspraken over gedeelde verantwoordelijkheid voor de schoolomgeving en de bijdragen die iedereen (docenten, ouders en leerlingen) daaraan levert.

Benadruk hierbij waarom het belangrijk is dat iedereen (leerlingen en uzelf) verantwoordelijk is voor het ongewenste gedrag dat in de klas voorkomt en waarom iedereen (ook omstanders en meelopers) een rol heeft om ongewenst gedrag te verhelpen. Zie ook het onderdeel *Sociaal veilig klimaat* bij de algemene introductie van de module. Vertel de leerlingen dat we vandaag gaan bespreken wat zij kunnen doen als zij ongewenst gedrag zien gebeuren op school of op straat.

Tip: Pak de poster met klasafspraken erbij om de verwachtingen uit te spreken dat jullie samen verantwoordelijk zijn voor het nakomen van de afspraken.

▶ Wat kun jij doen als op straat iemand geïntimideerd wordt?

Leid de oefening in met de toelichting dat er vijf verschillende manieren zijn bedacht om in te grijpen als je ziet dat iemand geïntimideerd wordt. Vraag eerst klassikaal uit welke verschillende manieren de leerlingen zelf al zouden kunnen bedenken, help ze eventueel op weg met de tip dat de vijf manieren in het Engels beginnen met een D.

Deel vervolgens het overzicht met de D's uit (zie achtergrondinformatie bij de les) en bespreek de vijf manieren. Laat de leerlingen in duo's bij elke manier een kort voorbeeld bedenken.

Leg uit dat de leerlingen door middel van de werkvorm **Coöperatieve vergadering** gaan oefenen met de verschillende manieren van ingrijpen. Verdeel de klas in vijf groepen. Iedere groep krijgt één van de verschillende manieren van reageren en bedenkt onderling hoe ze kunnen reageren in de onderstaande situatie. Geef de leerlingen hiervoor tien minuten de tijd; wijs per groepje (a) een voorzitter, (b) een notulist en (c) een verslaggever aan.

Een voorbeeld van een situatie die u kunt geven:

Na schooltijd ben je met een paar klasgenoten aan het spelen op het schoolplein. Een groepje jongeren fietst al een paar keer langs, je hoort ze fluiten en roepen 'Hé, meisje!'. Dan stoppen ze bij het schoolplein. Ze roepen naar een van je vriendinnen dat ze er mooi uitziet en vragen wanneer ze naar huis gaat en of ze met hen mee wil fietsen. Jouw vriendin kent deze jongeren niet en kijkt jullie ongemakkelijk aan.

Geef de groep kort bedenktijd om (met hun D) te bedenken wat zij zouden doen in deze situatie, wijs één groep aan en bespreek daarna klassikaal hoe de acties van deze groep eruit zouden kunnen zien. Als iedere groep geweest is, speelt u de acties eventueel na met de hele klas (om de beurten één D). Dit doet u door voorin in het lokaal een rij te vormen met een aantal stoelen in een busopstelling.

▶ Wat werkt voor jou en wat heb je nodig?

Bespreek met de leerlingen welke acties het beste voor hen zouden werken en waarom. Leg waar mogelijk een link met de gevoelens van degene die geïntimideerd wordt, degene die intimideert en degene die in actie komt. Besteed hierbij ook aandacht aan de verschillende rollen. Sta bijvoorbeeld stil bij de volgende vraag: *Hoe kun je als omstander het intimideren laten stoppen? Wat zou je dan kunnen zeggen of doen? Waarom zou je dat op deze manier doen?* Laat de leerlingen hierover kort met elkaar uitwisselen via de werkvorm **Mix en Ruil**.

Bespreek met de leerlingen of ze zich zeker genoeg voelen om te reageren als ze intimidatie zien gebeuren. *Welke acties van de vijf D's kunnen spannend zijn en waarom? Wanneer zou jij zelf wel en niet ingrijpen en waarom? Wat zou jij nog willen leren over deze spannende situaties? Wanneer is het soms misschien beter om niet in te grijpen en waarom? Wat zou je in een spannende situatie kunnen doen als het misschien beter is om niet in te grijpen en waarom?*

Benadruk dat het doel van de lessen niet is om alle leerlingen te stimuleren overal en op elk moment in te grijpen bij straatintimidatie. Op de middelbare school kan de focus liggen op het creëren van een veilige omgeving in de school en de buurt van de school. Daar kunnen deze tips al goed voor gebruikt worden.

Rond af door uit te leggen dat er niet één beste manier is om te reageren. *Iedereen heeft een andere voorkeur en dat is oké. Soms reageer je anders dan je had gedacht of gewild. Dat is normaal. Je eerste reactie overkomt je, zoals boos worden of vechten (fight), wegvluchten (flight), 'bevrozen' (freeze) of meewerken/pleasen (fawn). Bijvoorbeeld als iemand opdringerig je nummer vraagt en je meewerkt om er snel vanaf te zijn. Reken jezelf of een ander daar niet op af; toon juist empathie.*

In de klas, op school en in de buurt kunnen we elkaar helpen als er sprake is van intimidatie. Hang de poster met de vijf D's op in het lokaal.

Tip: Benoem uw eigen ervaring en/of gevoel met betrekking tot uw eigen eerste reactie. Hiermee stimuleert u leerlingen om hun gevoelens onder woorden te brengen.

▶ Wat hebben we gedaan en geleerd?

Vandaag hebben we nagedacht over wat wij kunnen doen als wij straatintimidatie bij een ander zien gebeuren. We hebben kennism gemaakt met verschillende manieren om hierop te reageren en hebben nagedacht over welke manier het beste bij ons past.

Jij hoeft je gedrag niet aan te passen, je moet je kunnen gedragen zoals je wilt en je mag niet geïntimideerd worden. Als je toch geïntimideerd wordt, is dat niet alleen een probleem van degene die het meemaakt. Als iedereen zich bewust zou worden van zijn eigen rol en bereid is om zelf een steentje bij te dragen, werken we samen aan een veiligere openbare ruimte. Daar hebben we uiteindelijk allemaal plezier van. Vraag wat de leerlingen thuis willen vertellen over wat ze in deze lessen hebben geleerd.

Afsluiter

Kies een afsluiter die past bij de les en bij uw groep, bijvoorbeeld:

Opsteker voor de klas:

Geef een opsteker aan de klas. Laat de klas dan voor zichzelf applaudisseren. Nodig leerlingen uit om ook een opsteker aan de klas te geven, gevolgd door applaus.

Tip: Blijf de komende tijd opstekers geven wanneer leerlingen hun eigen grenzen duidelijk aangeven of elkaar aanspreken op gedragsnormen en de gemaakte klasafspraken en corrigeer ongewenst gedrag positief.

Vervolgactiviteiten

Laat de leerlingen een eigen tekening en/of collage maken over wat zij hebben geleerd: *Over welke thema's heb jij iets geleerd en wat was belangrijk voor jou?* Geef de leerlingen de tekeningen en collages eventueel mee naar huis, met daarbij de opdracht om ze met hun ouders te bespreken: *Dit heb ik geleerd over intimidatie en dit is belangrijk voor mij.*

Vervolg casussen les 1 – bijlage 2

In les 1 hebben de leerlingen een of meerdere casussen gelezen of zijn die voorgelezen. Laat de leerlingen aan de slag gaan met een van de volgende werkvormen bij een casus. De werkvormen zijn toepasbaar op alle casussen.

Eindmeting

Voorafgaand aan de module hebben we u gevraagd om de nulmeting in te vullen. Om een beeld te krijgen van impact van de module Straatintimidatie vragen we u om na het geven van les 4 de eindmeting in te vullen. Deze eindmeting wordt gestuurd naar het mailadres dat u heeft ingevuld bij de nulmeting.

Informatie voor de leerkracht

Vijf D's om als omstander te reageren op straatintimidatie:

Distract = afleiden	Leid de dader af, je kunt denken aan: <ul style="list-style-type: none"> • Doe alsof je de persoon die geïntimideerd wordt kent en ga met hem of haar in gesprek. • Laat zien dat je de persoon die geïntimideerd wordt kent en dat hij of zij niet alleen is.
Delegate = hulp halen	Vraag iemand om hulp, bijvoorbeeld: <ul style="list-style-type: none"> • de juf of meester • je ouders • de buschauffeur • een politieagent
Document = bewijs maken	Kijk goed wat er gebeurt en leg het vast, bijvoorbeeld met: <ul style="list-style-type: none"> • een notitie van een kenteken of een auto • een notitie van de tijd • notities van hoe iemand eruitziet • een foto • een video
Delay = vertragen	Ga na afloop in gesprek met de persoon die geïntimideerd wordt en praat over bijvoorbeeld: <ul style="list-style-type: none"> • hoe het met hem of haar gaat • of je nog iets voor hem of haar kunt doen • dat het niet zijn of haar schuld is
Direct = er iets van zeggen	Zeg bijvoorbeeld: <ul style="list-style-type: none"> • Stop ermee! • Hou op! • Ze wil dit niet!

Bijlagen

Module Straatintimidatie

Bijlage 1:

Les 1 - Casussen in verschillende contexten

Casus 1 Dorp

Het is 19:30 uur en Jamila is op de fiets onderweg naar huis na haar bijbaantje in de supermarkt. Ze woont in een klein dorp waar bijna iedereen elkaar kent. De zon is al onder en op straat is het rustig. Terwijl ze langs het voetbalveld fietst, hoort ze iemand roepen: 'Hé Jamila!' Ze herkent de stem van Samir, een jongen uit het dorp die een paar jaar ouder is.

Ze remt af en groet hem vriendelijk. Samir stapt van zijn scooter en komt haar kant op. Hij begint een praatje, eerst luchtig: 'Was je aan het werk? Je ziet er moe uit, maar nog steeds mooi hoor.' Jamila lacht wat ongemakkelijk. Ze voelt zich niet op haar gemak, maar wil ook niet onbeleefd zijn. Samir vraagt of ze nog even blijft hangen, 'gewoon chillen op het veldje'. Jamila zegt dat ze naar huis moet, maar Samir houdt haar staande. 'Kom op nou, het is gezellig. Niemand hoeft het te weten.' Hij zet een stap dichterbij en raakt kort haar arm aan.

Jamila verstijft. Ze wil weggrijden, maar voelt zich geblokkeerd. Ze zegt snel: 'Nee, ik moet echt naar huis, mijn moeder wacht.' Samir zucht geïrriteerd, maar stapt dan toch opzij. 'Oké, rustig maar. Je doet alsof ik wat verkeerd doe.' Jamila stapt op haar fiets en rijdt snel weg. Onderweg naar huis bonkt haar hart. Ze voelt zich schuldig en boos tegelijk. Had ze eerder moeten weggrijden? Had ze duidelijker moeten zijn? Ze is bang dat ze hem nog vaak tegen zal komen – in het dorp is de kans groot dat je elkaar weer ziet.

Thuis aangekomen voelt ze zich nog steeds ongemakkelijk. Ze vertelt haar moeder niets, maar blijft piekeren: Was dit mijn schuld? Was ik niet duidelijk genoeg? Wat als hij dit bij iemand anders ook doet?

Casus 2 Stad

Het is 15:00 uur en Sevim is met een vriendin aan het winkelen in een drukke winkelstraat. Terwijl ze door de straat lopen, worden ze plotseling nageroepen door een oudere jongen. Sevim probeert het te negeren, maar de jongen blijft achter hen aan lopen. Hij kijkt hen beide onderzoekend aan en zegt: 'Hé, jullie zien er goed uit, mag ik je telefoonnummer?' Sevim voelt zich meteen ongemakkelijk en weet niet goed wat ze moet doen. Hij lijkt niet per se iets 'ergs' te doen, maar toch voelt ze zich erg nerveus. Ze wil haar telefoonnummer niet geven, maar vindt het moeilijk om direct nee te zeggen. Ondertussen is haar vriendin stil, maar Sevim merkt dat ook zij zich ongemakkelijk voelt. De spanning tussen hen wordt steeds voelbaarder. Ze raapt al haar moed bij elkaar en zegt: 'Nee, sorry, ik heb al een vriendje. Maar je lijkt me wel aardig.' De jongen glimlacht en komt dichterbij. 'Je vriendje hoeft dit toch niet te weten? Ik zie hem hier niet. Kom op, geef je nummer nou maar!' Zijn toon klinkt nu dwingend en Sevim voelt zich steeds vervelender. Ze is boos op zichzelf, ze had gewoon meteen moeten zeggen dat hij hen met rust moet laten. Net op dat moment hoort ze een stem achter zich: 'Hé, laat die meiden met rust!' Een omstander spreekt de jongen aan. Sevim en haar vriendin grijpen deze kans en lopen snel door zonder nog iets te zeggen. De jongen roept hen nog een paar keer na, maar ze kijken niet meer om.

Wanneer Sevim thuis is, voelt ze zich ongemakkelijk en onzeker. Ze blijft maar nadenken over wat er gebeurd is. *Was dit haar eigen schuld? Waarom zei ze niet gewoon meteen dat ze met rust gelaten wilde worden? Had ze dit kunnen voorkomen?*

Casus 3 Dorp

Sven (16) werkt in een snackbar in het dorp. Een vaste klant, een vrouw van rond de veertig, maakt altijd een praatje met hem. Vandaag zegt ze, terwijl hij haar bestelling opneemt: 'Je wordt knapper elke week dat ik je zie hoor. Heb je al een vriendin?' Ze knipoogt erbij. De collega die naast hem staat, lacht. Sven glimlacht ongemakkelijk.

Hij lacht maar wat mee, maar voelt zich er eigenlijk niet prettig bij. Waarom zegt ze dat steeds? Of is het niet serieus? Hij weet niet of hij het moet melden. Misschien overdrijft hij wel...

Casus 4 Dorp/Stad

Het is zaterdagavond en Yassin (16) is op weg naar huis na een voetbaltraining. Hij loopt door het centrum van het dorp, waar het op dit uur meestal rustig is. Hij heeft zijn sporttas over zijn schouder en luistert muziek. Bij het pleintje naast de snackbar ziet hij een paar oudere jongens hangen, van wie hij er één kent van vroeger op school. Ze roepen naar hem: 'Hé Yassin, kom even hier joh!' Yassin twijfelt, maar loopt er toch heen. De jongens lachen luid en maken flauwe grappen. Een van hen, Jeroen, biedt hem een energiedrankje aan. 'Voor de aftertraining, man.' Yassin bedankt vriendelijk en zegt dat hij naar huis moet. Jeroen grijnst: 'Wat ben jij serieus ineens, vroeger was je tenminste nog chill. Ben je bang voor je moeder ofzo?'

De toon verandert een beetje. De jongens komen iets dichterbij, niet agressief, maar wel dreigend op een ongemakkelijke manier. Een andere jongen zegt: 'Kom op, neem tenminste een slok. Je bent toch geen mietje?' Yassin voelt de druk oplopen. Hij wil geen ruzie, maar hij wil ook niet meedoen. Hij pakt de energiedrank toch maar aan, neemt een kleine slok en zegt dan: 'Ik ga echt, ik heb morgen een wedstrijd.' Ze lachen hem wat uit terwijl hij wegloopt. Eén van hen roept nog: 'Zeg maar tegen je mams dat we je morgen weer zien, kampioen!'

Op de terugweg voelt Yassin zich rot. Hij is boos op zichzelf. *Waarom liep ik überhaupt naar hen toe? Waarom zei ik niet duidelijk nee? Thuis doet hij alsof er niets aan de hand is, maar in zijn hoofd blijft het malen. Was dit gewoon grapjes maken of ging het te ver? Had ik meer voor mezelf op moeten komen? En wat als ik ze weer tegenkom?*

Bijlage 2:

Les 2 - Werkvormen casussen

Werkvorm 1 Debat

Stelling:

'Is het jouw schuld wanneer je niets durft te zeggen in een ongemakkelijke of grensoverschrijdende situatie?'

Doel:

Deze stelling is bedoeld om een discussie op gang te brengen over het gevoel van schuld, het durven aangeven van grenzen en de druk die je kunt voelen om beleefd te blijven, zelfs wanneer je je ongemakkelijk of onveilig voelt.

Uitwerking van de stelling:

Openingsvraag: Wat zou jij doen in Sevims situatie? Heb je ooit zoiets meegemaakt?

Bespreking van de stelling:

Voor: Sommigen zullen misschien zeggen dat het belangrijk is om direct te zijn en duidelijk je grenzen aan te geven om jezelf te beschermen. Dat het goed is om voor jezelf op te komen.

Tegen: Anderen zullen zeggen dat het beter is om beleefd te blijven. Het kan ook dat je de situatie alleen maar verergert als je er iets van zegt. En het is soms moeilijk om iets te zeggen als je bang bent.

Vragen voor verdieping (in groepjes bespreken):

- Waarom kan het moeilijk zijn om 'nee' te zeggen of je grenzen aan te geven in zulke situaties?
- Welke rol speelt angst in dit soort situaties?
- Vinden jullie dat Sevim in deze situatie anders had moeten handelen? Zo ja, hoe?
- Vinden jullie dat Sevims vriendin iets anders had kunnen doen? Zo ja, wat?
- Is het eerlijk om te denken dat het Sevims schuld is (wat er is gebeurd)?
- Vind je dat omstanders iets moeten doen in dit soort situaties? Zo ja, wat dan?
- Wat zou jij doen na afloop?

Conclusie:

Goed om duidelijk te maken dat iedereen anders reageert in dit soort situaties (fight, flight or freeze). Geen van deze reacties is fout; het zijn natuurlijke overlevingsmechanismen. Hierover praten helpt je misschien om jezelf beter te begrijpen, in plaats van jezelf achteraf de schuld te geven omdat je van jezelf anders had moeten reageren. Het is niet gek om je na zo'n situatie vervelend te voelen of niks te durven zeggen. Erover praten kan je helpen om je gesteund te voelen. Het belangrijkste is om te weten dat niemand verantwoordelijk is voor grensoverschrijdend gedrag van een ander.

Ook als omstander kun je niks durven zeggen. Maar erna aan iemand vragen of het gaat, maakt bijvoorbeeld vaak al verschil.

Variaties op de verwerkingsvorm

Werkvorm 2 Rollenspel

Laat de deelnemers de situatie naspelen. Eén persoon speelt Sevim, één speelt de jongen, en de anderen kunnen omstanders of de vriendin spelen.

Werkvorm 3 Dilemmavragen

Geef de klas verschillende morele dilemma's rondom grensoverschrijdend gedrag en sociale situaties, bijvoorbeeld:

Dilemma 1:

Je voelt je ongemakkelijk in een situatie, maar je weet niet zeker of de andere persoon je grenzen echt overschrijdt. Wat doe je?

Dilemma 2:

Een vriend(in) van je wordt lastiggevallen. Grijp je in, of wacht je af wat je vriend(in) doet?

Werkvorm 4 Persoonlijke reflectie

Vraag deelnemers om een situatie te delen waarin zij zelf moeilijk hun grenzen konden aangeven. Wat hield hen tegen? Wat deden ze daarna?

Bijlage 3: Docentgedrag module Straatintimidatie

Doel module Straatintimidatie:

Op een positieve, constructieve manier het gesprek aangaan met leerlingen, om het perspectief op wat we accepteren ten aanzien van straatintimidatie te kantelen en nieuwe normen en handelingsperspectieven aan te bieden.

Teamlid	Opmerkingen/aanvullingen
Persoonlijk <ul style="list-style-type: none"> toont waardering als een leerling inbreng heeft gehad (bijvoorbeeld: dank je wel) heeft een verbindende en kritische houding geeft leerlingen gelegenheid te 'passen' 	
Sociale normen, regels en afspraken <ul style="list-style-type: none"> leeft de sociale normen van de school voor en kan uitleggen waarom ze belangrijk zijn behandelt regelmatig de sociale normen en afspraken en oefent de regels bewaakt consequent de naleving van de regels laat leerlingen elkaar aanspreken op hun bijdrage aan het klasklimaat 	
Opstokers, tips en negatieve feedback <ul style="list-style-type: none"> geeft complimenten waar dat kan (onder andere op positief sociaal gedrag) signaleert complimenten en tips en complimenteert de gever benoemt negatieve feedback en het pijnlijke effect op een ander 	
Communicatie <ul style="list-style-type: none"> stimuleert dat leerlingen direct met elkaar praten in plaats van over elkaar stimuleert gesprekken die over de sfeer in de klas gaan bewaakt een respectvolle communicatie stimuleert dat leerlingen een vraag stellen wanneer ze iets niet begrijpen of iets willen weten 	
Samenwerken <ul style="list-style-type: none"> zorgt voor coöperatieve werkvormen en samenwerken en evalueert dat regelmatig met de leerlingen stimuleert dat leerlingen elkaar aanspreken en hun grenzen leren aangeven 	

Empathische grondhouding <ul style="list-style-type: none"> • brengt zelf geregeld zijn of haar eigen gevoelens onder woorden • toont empathie en compassie • helpt leerlingen zich in te leven in situaties en personen (versterken empathie). Vraagt naar wat leerlingen kunnen doen om te helpen	
Omgaan met gevoelens <ul style="list-style-type: none"> • stimuleert leerlingen om hun gevoelens onder woorden te brengen • vermijdt oordelen over gevoelens: ook negatieve gevoelens mogen er zijn • stimuleert leerlingen elkaar te ondersteunen als iemand iets niet durft of bang is • leert leerlingen te reflecteren over hun eigen gevoelens en hoe ze daarmee omgaan	

COLOFON

Auteur: Eke Blijham
Met bijdragen van: Hanneke Baukema, Gonca Durmaz, Eva van der Panne, Luca Gutlich, Suzanne Rhee
Eindredactie: Luitje Niemantsverdriet
Vormgeving: Rens Putman, Lara Roelofsma
Illustraties: Sjusjun

© 2025 CED-Groep, Rotterdam

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opname of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever

